

על המהדורה העברית של "התמורה הגדולה" מאת קרל פולני

קרל פולני, התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו, תרגום: שונמית ליפשיץ, עריכה מדעית: מיכאל זכים (ירושלים ובני ברק, 2020), 331 עמודים

מיכאל זכים

הקדמה

הופעת המהדורה העברית של התמורה הגדולה (*The Great Transformation*) מאת קרל פולני (Polanyi; 1866-1964), ספר שראה אור במקור בשנת 1944, היא אירוע רב משמעות בתרבות הישראלית. מדובר באחד מספרי ההיסטוריה החשובים והמקוריים שנכתבו במאה השנים האחרונות. עניין הספר בתולדות הכלכלה, וליתר דיוק בתולדות הכלכלה שהלכה והתארגנה למן המאה השמונה-עשרה והחליפה מערכת של משקי בית ויחסי חליפין מקומיים במנגנון שוק מקיף. התפתחה שיטת סחר שתכליתה הפקת רווחים. מקורות המחיה של הבריות – אדמה, עבודה וכסף (כסף שנחוץ להעברת מצרכים בין בני אדם) – הפכו לסחורה, כלומר אמצעים לצבירת הון. אולם אדמה, עבודה וכסף "אינם אלא האנשים עצמם", כפי שהעיר פולני ביחס לכוחות ההרס הפועמים בלב כלכלה שכולה שוק. סיפוחם למקח ולממכר הפחזני של עולם העסקים הביא אמנם לשגשוג חומרי חסר תקדים, אך בה בעת הוא המיט אסון על חיי החברה. הציבור נותר ללא הגנה מפני גורפי הרווחים. אלה ניהלו מרדף אמוק שהגיע לשפל בקריסת הכלכלה התעשייתית ובעליית הפשיזם באמצע המאה העשרים.

פולני ביקש לקרוא תיגר על פולחן הקדמה ועל שאר האמונות התפלות, לשיטתו, של הליברליזם. הוא התייחס ל"לִיִּסְה־פֵר" (*laissez-faire*) באותה גישה מפוכחת. מדובר באידאולוגיית הבית של מצדדי הכלכלה הליברלית, הגורסת כי השוק הוא מטבעו מערכת יחסים המתנהלת

מעצמה. זו מערכת שמיטיבה עם חירויות הפרט ובד בבד מעשירה אותו. תפיסה "אוטופית" זו, בלשונו הנוקבת של פולני, אין לה כל אחיזה במציאות. מאז ומעולם נשען השוק המתנהל מעצמו כביכול על התגייסות נמרצת מצד מוסדות השלטון למען הסדרת המסחר. בתי המשפט המציאו מחדש את דיני הקניין כדי להתאימם לאופי הניזיל של ההון המצטבר; הבנקאות המרכזית תיווכה בין סחר החוץ לסחר הפנים כדי לייצב את שערי החליפין; סובסידיות הוקצו על ידי ממשלות כדי לבסס את ענפי החרושת וטכנולוגיות התחבורה שזוהו כחיוניים לפיתוח המשק; כוחות הצבא והצי שוגרו אל מרחקים כדי לכבוש טריטוריות על שלל משאביהן, לרבות תושביהן; וטבע האדם עצמו הוגדר מחדש על ידי מדעי החברה החדשים: מניע הפרנסה הוחלף בהגיון המקסום, שהוליד את האדם הכלכלי, ה"הומו אקונומיקוס" (*homo economicus*), הרואה בפנקסנות גילוי מובהק של הרציונלי. תמורות אלה, טען פולני, החריבו את הישן והמיושן על מזבח החדש והחדש וחוללו מהפכה במצב האנושי. פולני לא הסתיר את כאבו על אשר אבד לנו עקב הקמת שלטון ההון הזה, ולא את כעסו על סירובם של הוגים ליברלים להכיר במחיר הכבד הכרוך במה שקרוי בפייהם "התפתחות האדם".

התמורה הגדולה מאתגר את הקלישאות השולטות בשיח של ימינו, מגוון הנחות השאובות מ"מדע" הכלכלה – החל במונח החשבונאי "השורה התחתונה", כביטוי נרדף לאמת צרופה, וכלה באוקסימורון השגור בפינו "הון אנושי". בסגנון כתיבה מאופק וחרוף חושף פולני הנאור לפני קוראיו את מגבלות הנאורות. ספר ההיסטוריה שלו על אודות הכלכלה הוא למעשה ספר הגות המיישיר מבט אל הבטחות השווא של המודרנה הליברלית.

מחקרו של פולני ניזון מרעיונות שמקורם בפילוסופיה מדינית, בסוציולוגיה, באנתרופולוגיה ובאתנוגרפיה ובהיסטוריה של הכלכלה. ארבע הרשימות המרכזיות את השולחן העגול של זמנים בעקבות תרגומו של **התמורה הגדולה** לעברית משקפות יחד את רוחב היריעה המאפיין את המפעל של פולני. מיכאל זכים כותב על "חולי ליברלי" ומתאר את השימוש שעושים מוסדות השלטון והחברה במחלות חדשות, מעצבנות ועד קורונה, כדי להשתלט על אי-הסדר האופייני למערכת חברתית הפועלת למען הגברת הניזלות. ברשימתו על "התמורה הקטנה" מעביר עמוס נדן

מימין: כריכת הספר **התמורה הגדולה** מאת קרל פולני; משמאל: קרל פולני ותלמידיו, רישום מאת ויליאם טאונסנד (Townsend), 1938-1939

מיכאל זכים

חולי ליברלי

ליברליזם היסטוריה ארוכה של חולי. חיים, חירות ורדיפת האושר – ובעיקר העושר – הם מרשם לבעיות בריאות, כפי שהתברר במהלך העת החדשה. הדבר מצא ביטוי בשורה של אבחונים שניתנו בעקבות התפרקות החברה מחיי המסורת במאה התעשייתית – המאה התשע-עשרה. המחלות החדשות התמקמו לרוב במערכת העצבים, המקשרת בין גוף לנפש על פי המדע הרפואי באותם ימים. כך נהייתה העצבנות מזוהה עם המודרנה בשעה שהעמידה את האינדיווידואל במבחן גורלי. האם הוא נכון לשמור על עצמו, על גופו ועל נפשו ועל ידי כך לערוב לסדר חברתי ליברלי המושתת על ממשל עצמי?

אדוארד ג'רוויס (Jarvis; 1803-1884), רופא במקצועו ומי שהיה ראש האיגוד הסטטיסטי האמריקני, עמד על האתגר כשהבחין בשנת 1851 כי הדמוקרטיה מתאפיינת בנטייה לאי-שפיות. נטייה זו הייתה תולדה של ערכי השוויון והחירות, ואלה עודדו מספר הולך וגדל של אזרחים לשאוף להגיע "לאן שהם אינם יכולים" ולהשתדל להשיג "יותר ממה שהם מסוגלים". המצב האנושי המעורער הזה נתן

את המבט אל שטחי הלבנט של המאה העשרים בכלל ואל איברי המרחב בפרט, כדי לבחון את תפיסתו של פולני באשר לדפוסי פיתוח של הכלכלה בעת החדשה ולאפיין את התמורה שפיתוח זה מחולל ביחס הפרט לכלל. ענת רוזנברג מתמקדת בתרומה המכרעת של "מערכת פרסום המונית" להיווצרותה של "חברת שוק" – מושג מפתח של פולני המתאר את הדחת הרווחה לטובת הרווח. אריה קרמפף מרחיב את הדיון ומציב את ספרו של פולני בהקשרים כלליים יותר של קפיטליזם, מרקסיזם וגלובליזציה, כדי לעמוד על תרומתו לשיח הכלכלי-מדיני העדכני.

קרל פולני התמקם בנקודת האמצע בדיאלקטיקה של הנאורות. הוא סקר את המאה הראשונה של שלטון ההון והוריש לנו מפת דרכים שבעזרתה אפשר לפרש את המשך התעצמותו, עד הלום. הדיון שנפרש כאן בהשראת הקריאה בספר **התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו** הוא דוגמה לכך וביטוי לעושר המחשבתי והפוליטי הרב הטמון בטקסט זה.

פרופ' מיכאל זכים הוא מרצה בכיר בחוג להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. בעקבות מחקריו בתולדות הכלכלה באמריקה הוא נבחר לחוקר מצטיין מטעם ארגון ההיסטוריונים האמריקנים בארצות הברית.

דוא"ל: zakim@tauex.tau.ac.il

את אותותיו במסכת תסמינים, ובהם כאבי ראש, ראייה לקויה, טחורים, חירשות, זיהומים בדרכי השתן, היצרות עורקים, קשיי עיכול וקלקולי קיבה. אי-סדר גופני זה גילם את התפוררות הסדר הישן ואת החלפתו בתהפוכות הקדמה: רווחים היוצאים מהפסדים; שפע חומרי המביא עימו עוני מחפיר; כסף המשמש מכנה משותף ובה בעת מחלק את החברה למעמדות; וערים הצומחות כזירות של נראות המונית, אך גם מצמיחות אנונימיות חדשה. מחלות העצבים נועדו דווקא להרגיע את התזוית הזאת, משום שהן הגבירו את מידת המשמעת בקרב הציבור. מגפה של עצירות שהתפרצה בארצות הברית בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה מדגימה היטב את הדיאלקטיקה הרפואית הזאת. ההפרעה חייבה צעדי ריסון בכלל הקשור לתאבוננו – ולמאוייו בכלל – של הפרט בעידן שהוסר בו פיקוח הכלל על התנהלותו. פותחו מיני פרקטיקות, לרבות תורת הצמחונות, שהפכו את האכילה למבחן אתי. אין ביטוי הולם יותר למגמת ההפרטה שביסוד הליברליזם, המעניק ריבונות בלעדית לכל בן חורין בתנאי שיוסות כראוי את חירויותיו הוא.

גם בימינו ממשיכה הרפואה להתגייס למען הסדר הטוב. עצירות אמנם תופסת מקום מינורי בדיאגנוסטיקה של היום – בשעה שמזון בריא ופיקוח על הרגלי אכילה שולטים בכיפה יותר מתמיד – אך הליברליזם עודו חולה. מחלות מוסיפות לשמש לו דרך יעילה למְשַׁמֵּע את האוכלוסייה. מגפת הקורונה, על שלל סגריה וציווייה, היא עוד דוגמה לתופעה זו. בניגוד להפרעות העצבים, שהאחריות לטיפול בהן הייתה בידי החולים עצמם, כפה משטר הקורונה דרכי התנהגות באמצעות תכתיבים ותקנונים שלטוניים. מעבר זה – משלטון המנוהל בידי הפרט ביחס לעצמו לפיקוח הנכפה מלמעלה על האוכלוסייה – מעיד על אובדן הביטחון בכושר הריסון של האזרח לעומת המאה התשע-עשרה. עם זאת קשר הגומלין בין הרפואה לפוליטיקה נשמר. מגפת הקורונה התרחשה על רקע אי-יכולת עולמית להתמודד עם קריסת מערכת החיסון של כדור הארץ. היא גם באה בתגובה למשבר חברתי חמור אף יותר: מרד פופוליסטי הקורא תיגר על היסודות הליברליים של המערב. הווירוס הפך אם כן לאיום קיומי, לאו דווקא מבחינה ביולוגית, כפי שחשפה הסטטיסטיקה האפידמיולוגית, אלא חברתית. כמו בעבר, מדובר במחלה שתכליתה להשליט סדר פוליטי ולעשות זאת באמתלה, או בהסוואה, של בריאות הציבור.

די בסקירה מקוצרת של מדיניות הבריאות בתקופת הקורונה כדי להיווכח באיזו מידה משוקעת המגפה בסדר יום חברתי ובאיזו מידה היא נועדה להגן על הסטטוס קוו ה(נאו)ליברלי. העיקרון המנחה את צעדי השלטון באותם ימים, "ריחוק חברתי", מתמצת טוב מכל סיסמה אחרת את אידאולוגיית ההפרטה, שהרי הוא מציב את הציבור כמקור

הסכנה ומטיף לכל בר דעת למצוא מזור בניתוק ממנו. הבידוד הזה קיבל חיזוק – "בוסטר" בעגה הרווחת – בהעמקת התלות האישית במסך האלקטרוני המתווך בין אדם לחברו, ואף בין אדם לעצמו, ביקום המקביל של ה"מטאברס" (שנחנך על ידי חברת פייסבוק בזמן הווירוס). לקורונה – או, ליתר דיוק, לתגובה להתפרצות הקורונה – עוד תסמינים: הזרמת הון עתק לבורסות העולם על ידי בנקים מרכזיים, המעשירים בעלי מניות ושלל ניירות ערך, לרבות ניירות "זבל"; אבטלה המונית המחלישה את המעמדות החלשים בלאו הכי; העמקה של כלכלת החלטורה, המבוססת על תעסוקה מזדמנת במשרות חלקיות ומקריבה ביטחון סוציאלי על מזבח הנוילות בשוק העבודה; קידום מיום "הכנסה בסיסית לכול", העתיד להפוך את הכול, ואת הכלל, לבני ערובה סבילים של בעלי השררה; הרחבת פערים לימודיים לפי מוצא מעמדי (בין השאר באמצעות טכנולוגיות מסך הזוכות למעמד של "חדשנות פדגוגית" במערכת החינוך). זהו קצה הקרחון של פגיעת הקורונה בחיי החברה. פגיעה זו חושפת את השיח הנמרץ על "בריאות הציבור" כדבר והיפוכו, שהרי מדיניות הקורונה לא שמרה על הציבור אלא ריסקה אותו.

קרל פולני לא התייחס לתרומת הרפואה לתמורה הגדולה של עליית ההון לשלטון. אך הוא כן תיאר את "חיסול החברה", כלשונו, שהביאה איתה הקדמה הליברלית, אותה קדמה המיטיבה לכאורה עם כלל האנושות. שוב, ההרס מתחזה לתקומה. פולני כאב על כך וכעס על סירובם של הוגים נאורים להכיר במחיר הכרוך בהתניית האושר בעושה. ספרו, שראה אור בשנת 1944, התחקה על שורשי הקטסטרופה שפקדה את העולם באמצע המאה העשרים. המשימה הובילה את פולני אל מהפכת התיעוש, זו שהפכה את הכסף לטובין, לסחורה בפני עצמה, הנסחרת ללא כל קשר לצרכים הממשיים של הבריות. כך קרה גם לאדמה ולעבודה – הן סופחו לשוק והיו לסחורות, לאמצעים להפקת רווחים. "אך עבודה ואדמה אינן אלא האנשים עצמם", מחה פולני; עירובן בתזוית המסחר "פירושו הכפפת מהות החברה לחוקי השוק" (עמ' 83).

חוקי השוק, בדומה לחוקי המדע הרפואי, מוצגים לפני הציבור כתופעת טבע, אוניברסליים וניטרליים, ועל כן נטולי אינטרס משלהם. עם זאת הקפיטליזם מציב את האינטרסנט בקדמת הבמה. הוא היה למופת התבונה, הפועל על פי ערכים של מקסום, קידום, מינוף וסיכון מחושב, חלקם ככולם שאובים מעולם העסקים. אין פלא שהרווח דוחק את הרוח בימינו, כל שכן את הרווחה. כך העברית מאפשרת לנו לסכם את התזה של פולני בדבר ציוויליזציה המושתתת – ומושחתת – על מקח וממכר. דומה שהדברים באים לידי ביטוי נוקב אף יותר בשעטנו שהפך שגור בפינו, "הון אנושי", העושה את עצם קיומנו

לבעל ערך נקוב. או, כפי שמעיר פולני, "החברה האנושית כולה הפכה [משועבדת] למערכת הכלכלית" (עמ' 86).

מקור תובנותיו של פולני בפילוסופיה המדינית, בסוציולוגיה, באנתרופולוגיה ובאתנוגרפיה ובהיסטוריה החברתית. מדובר במטען של איש רוח שנולד בבודפשט בסוף המאה התשע-עשרה למשפחה יהודית ועבר לווינה האדומה בשנות העשרים. הוא היגר לאנגליה בשנות השלושים מסיבות ברורות, משם המשיך לאמריקה והתיישב לבסוף בקנדה בעקבות רדיפת השמאל שהתחוללה בארצות הברית של אחרי מלחמת העולם השנייה, מסעות טיהור שנודעו בשם "מקארתיזם".

פולני ניצב מבחינה היסטורית בנקודת האמצע בדיאלקטיקה של הנאורות. הוא סקר את המאה הראשונה של שלטון ההון והוריש לנו מפת דרכים שבעזרתה אפשר לעקוב אחר המשך פעולת המשטר, עד הלום. תוך כדי כך, הוא הפריך את יומרתה של מחשבת הבית של הקפיטליזם, "מדע הכלכלה", והעמיד את מושגי המפתח של המתודה המקובלת - עושר (ועוני), שפע (ומחסור), עבודה, צריכה, פריון, קניין, חוב, רווח, ערך, מיכון וכמובן שוק - בהקשרם ההיסטורי הממשי. בכך הבהיר פולני כי אין אלה קטגוריות קבועות ונתונות מראש. לא מדובר באבני הבניין של המחקר, אלא במושגים הטעונים בחינה. הוא הרחיב בהתאם את רשימת המשתנים והחזיר למרכז חקר הכלכלה את חיי המשפחה והקהילה, לצד שיקולי מוסר ומסורת - גורמים שנעלמו מהדיון האקדמי, בין השאר משום שאי אפשר לתרגמם לנוסחאות ומספרים. גישה זו הופכת את ההיסטוריה הכלכלית של פולני לספר הגות לכל דבר, התמודדות של איש נאור עם מגבלות הנאורות.

פולני חקר את תולדות הכלכלה המודרנית בצל התפוררות הסדר העולמי של שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, כשחיסול החברה בידי כוחות השוק סלל את הדרך לעליית הפשיזם. דומה היה שמדינות המערב למדו לקח בעקבות קטסטרופה זו, ובמחצית המאה התמסדה מערכת שלטון מתוקנת שקידמה פיקוח ממשלתי על השוק, פרישת רשת ביטחון סוציאלית עבור הכלל ועירובן ציבורי לגורל הפרט. גלגלי הצלה אלה נועדו למנוע את הישנות השפל החומרי והמוסרי שנקלע אליו המערב המתועש.

עד שנות השבעים. אז התהפך הגלגל. התפיסה הקיינסיאנית, על שם הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס (Keynes), ששלטה בכלכלה משנות הארבעים, נדחתה והוחלפה בפולחן שוק מחודש, כלומר "נאו-ליברלי". פולחן זה מצא ביטוי מזוקק בספר אחר שגם הוא ראה אור במקור בשנת 1944 - הדרך לשעבוד, פרי עטו של פרידריך האייק (Hayek).¹ האייק, כמו פולני, הטיח ביקורת חריפה במערכת

הכלכלית כפי שהיא התפתחה במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים. כמו פולני, הוא הדגיש את חלקה המרכזי של מערכת זו בהתמוטטות משטרים דמוקרטיים בשנות השלושים של המאה העשרים. אך בשעה שפולני ראה בקריסה זו של הליברליזם תוצאה של פגיעת השוק הליברלי במרקם החברה, האייק לא מצא כל פגם בתפקוד השוק. נהפוך הוא: לתפיסתו, המשבר הכלכלי והמדיני פרץ דווקא בשל הנזק שנגרם מניסיונותיהם של המדינה וגופים ציבוריים אחרים להתערב במשק ולווסת אותו. האייק ביקש להחזיר עטרה ליושנה ולשקם את רעיון ה"לסטה-פר" הלכה למעשה. ניסיונות אלה הפכו אותו לגיבור תרבות בעידן של רייגן ותאצ'ר ושל ממשלת האחדות שקמה בישראל ב-1984. ממשלה זו מיהרה ליישר קו עם האורתודוקסיה הכלכלית החדשה-ישנה שדגלה במכירת חיסול של נכסי החברה: פירוק מדינת הרווחה, הפרטת מוסדות הציבור, חקיקה פיסקלית בצלמו של ההון התאגידי, פגיעה מתמשכת בעבודה המאורגנת ועיצוב יחסי אנוש ברוח תחרות עסקית, תחרות שהיא "מבורכת ככל האפשר", כדברי האייק.²

"אוטופיה" זו, בלשונו האירונית של פולני, מוסיפה לכלכל את המדיניות הציבורית של המאה העשרים ואחת, על אף "כשלי השוק", בלשונם הלא אירונית של הכלכלנים. "כשלים" אלה מחלישים את החברה, והחמור שבהם הוא המשבר הפיננסי שפרץ בשנת 2008. הכלכלה העולמית ניצלה אז הודות להתערבות מסיבית של הממשלות. אלה חילצו את בעלי ההון מן התסבוכת, שהם עצמם יצרו, בעזרת סיוע נרחב שמומן מכספי הציבור. ואכן, אין כל סימן להפרדה קרובה של ההון מהשלטון. אדרבה, פועלי כל העולם מוסיפים לכרוע תחת נטל של חובות מצטברים. האשראי שניתן להם כדי לכסות על הירידה המתמשכת ברמת שכרם של השכירים מאז שנות השמונים לוכד אותם ברשתו של הון הסיכון. כך נוצרת תנועה מעגלית שבה החובות עצמם נסחרים בידי אותם מוסדות שהלוו את הכסף מלכתחילה. טאוטולוגיה זו מניבה רווחים מופלגים למלווים, אותה תחבולה שגרמה למפולת בשנת 2008. אך הסכנה אינה מסתמנת רק בעוד התמוטטות של המשק, אלא באי-שוויון מעמיק המציב את הדמוקרטיה לפני שוקת שבורה. הפערים החברתיים הגדלים בעשורים האחרונים מדאיגים כל כך, עד שאפילו כלכלנים רואים בהם היום חולי מערכת. והנה, קרל פולני, שהתייחס לגזל המאורגן הזה ב-1944, כתב: "הליברל מגמד את רעיון החירות לכדי תמיכה ביוזמה חופשית גרידא - מושג שהופך לפיקציה במציאות הקשה של תאגידים ענקיים ומונופולים אדירים. פירוש הדבר חירות מלאה בעבור אלה שהכנסתם, ביטחונם והפנאי שלהם אינם זקוקים לחיזוק - ולעומת זאת מידה זעומה של חירות בעבור האנשים הפשוטים" (עמ' 241). אין

והיסטוריה של האיכרים (שעסקו בחקלאות מסורתית), שמספרו של פולני הרווח רק מעט. אולם הרווח היה קטן לא משום שפולני לא כתב תאוריה שהיה חשוב להתעכב עליה, אלא משום שבתקופתו לא התעמקו בה. התאוריה שלו על התנהלותם הכלכלית של האיכרים במאה העשרים הקדימה במידה רבה תאוריות בנות זמננו. גישה דומה לגישתו אומצה רק כמה עשורים לאחר מותו והייתה בסיס לתוכניות פיתוח. אילו היו מקשיבים לו, ייתכן שהתמורה לא הייתה קטנה כלל.

ירידה מהבמה ועלייה מחודשת

דייל פותח את ספרו על פולני במילים הבאות: "מה מסביר את העניין המחודש בחייו ובעבודתו של התאורטיקן החברתי ההונגרי קרל פולני?"⁵ נדמה שהתשובה, במיוחד בהקשר של היסטוריונים כלכליים, נמצאת במידה לא מבוטלת בגוף השאלה. ההכרה בעובדה שפולני כתב תאוריה ולא היסטוריה מאפשרת התקרבות מחודשת. מאמר שפרסם בשנת 1977 דאגלס נורת' – "האתגר שהציב קרל פולני" – היה מכה קשה לרלוונטיות שמצאו היסטוריונים כלכליים בספרו של פולני. נורת' היה אחד ההיסטוריונים הכלכליים המשפיעים ביותר, ולימים אף זכה בפרס נובל לכלכלה. כשנורת' ניתח את יכולתם (יעילותם בשפתו) של השווקים להביא לתוצאות כלכליות מיטביות ללא התערבות ממשלתית, הוא הציג את פולני – גם אם בצורה פתלתלה – כחוקר לא רלוונטי שהעדיף קונספציות על ניתוח היסטורי-עובדתי:

"האתגר שהציב קרל פולני פשוט מאוד. פולני טען שהשווקים קבעו את הקצאת המשאבים רק במהלך המאה התשע-עשרה בעולם המערבי. לפני כן, ויותר ויותר במאה העשרים, הוכתבה הקצאת המשאבים על ידי מערכות שאינן קשורות במישרין לכלכלה. לפיכך, המנגנון התאורטי של כלכלנים, הן נאו-קלאסים והן מרקסיסטים, שימושי כדי להסביר רק חלק קטן מ-5,000 שנות ההיסטוריה. הוא אינו מתאים לחברות העבר, ויתרה מזו, אינו רלוונטי למאה העשרים. לפולני יש חברים רבים שתומכים בדעתו, שהרי אנתרופולוגים, סוציולוגים והיסטוריונים קראו תיגר על מידת הרלוונטיות של תאוריות כלכליות על חברות בעבר."⁶

לדידו של נורת', מי שקיבל את נקודת המבט של פולני גרס כי יש להתעלם מאין-ספור ספרי היסטוריה, היסטוריה כלכלית וספרי כלכלה המציגים גישה שונה לחלוטין. אל תעשו זאת, אליבא דנורת', מאחר שיש דרך הסתכלות אחרת על הקשר בין תאוריה להיסטוריה – דרכו של נורת'. בשנת 1977 הייתה

פלא שבצוק העיתים, שב הפשזים ומרים את ראשו. זוהי תגובה נואשת וקיצונית של רבבות בני אדם ברחבי העולם שנתרו ללא הגנה מפני חוקי השוק. פולני נתן את דעתו על הסכנות החמורות הנשקפות לחברה המשועבדת למטרות רווח. קולו הצלול נשמע כעת גם בעברית, ויש לברך על כך.

1 פרידריך אוגוסט האייק, **הדרך לשעבוד**, תרגום: אהרן אמיר (ירושלים, 1998).

2 שם, 14.

עמוס נדן

התמורה הקטנה: קרל פולני והאיכרים

קרל פולני היה אדם רבגוני. הוא היה עורך דין ועיתונאי כלכלי, ומשנת 1947 ואילך פרופסור לכלכלה שהעמיק גם בלימודי היסטוריה ואנתרופולוגיה. הוא ייסד את המפלגה הרדיקלית ההונגרית ונאלץ לגלות ממולדתו. ג'וזף שטיגליץ, זוכה פרס נובל לכלכלה, הדגיש את תרומתו המחקרית של פולני ושל ספרו **התמורה הגדולה** להתפתחות התפיסה הכלכלית שלפיה נדרשת מעורבות ממשלתית בשווקים בהקשר של יעילות וחלוקת משאבים.¹ גארט' דייל פרסם בשנת 2016 שני ספרים מעמיקים על פולני וכתביו. הוא תיאר את פולני כתאורטיקן חברתי, כאדם שניסה לעצב דרך שלישית, מורכבת, המאפשרת דמוקרטיה גם במקומות עבודה, בלי להצריך ביטול מוחלט של השווקים כמו בקומוניזם.² הוא ניסה לגשר, על פי דייל, בין "אבא לאימא, בין בריטניה לרוסיה".³

במנעד הרחב שבין היסטוריון המנסה לתאר ולנתח את שאירע ובין איש מעשה ותאורטיקן המנסה להשפיע על אשר יעשה, הקפיד פולני פחות על דיוק היסטורי. ספרו **התמורה הגדולה** עמוס אמנם פרטים היסטוריים לכאורה, אולם בחלקים נרחבים הדיון בעבר נעדר תימוכין, בניגוד לנהוג בכתיבה היסטורית גם בתקופתו. התוצר הוא, כפי שהגדיר מייקל בוראווי, ספר שהוא "תאוריה והיסטוריה של הקפיטליזם", ובסדר הזה.⁴

במאמר קצר זה אתמקד בעניין המחודש בספרו של פולני ואדגיש שחשיבותו של הספר היא בהיותו, בראש ובראשונה, ספר תאוריה שנשזרו בו טענות היסטוריות לא מבוססות בחלקן. אתייחס במיוחד לדברים שכתב פולני על כלכלת האיכרים. כותרת הספר, שהייתה במקור *The Great Transformation*, תורגמה לעברית בשם **התמורה הגדולה**, ולא "הטרנספורמציה הגדולה". "תמורה" בעברית היא גם "מה שהורווח", ומכאן כותרתו של מאמר זה: "התמורה הקטנה: קרל פולני והאיכרים". אטען, בהקשר של תאוריה

הצעתו של נורת' עדיין בוסרית, אך מאוחר יותר, ובייחוד בספרו המשפיע משנת 1990, נעשו הדברים ברורים מאוד. נורת' הציע שפה עדכנית ודרך מארגנת לדון יחד באירועים היסטוריים ובתאוריות כלכליות. בפשטות, הוא הציע שאם יש חוסר התאמה בין מה שצפוי לקרות על פי התאוריה ובין המציאות – או לענייננו כשחוסר יעילות בהקצאת משאבים מתגלה – אזי אין לשלול את התאוריה על היעילות על הסף, אלא קודם כולל למודד איך כללי המשחק, שאינם כלכליים בהכרח, השפיעו על הפעילות הכלכלית הספציפית ועל השחקנים.⁷

בספרו משנת 1990 לא הזכיר נורת' את פולני כלל, אולם כותרת המשנה של הספר, "כלכלה פוליטית של מוסדות והחלטות", מתכתבת עם כותרת המשנה של פולני – "המקורות המדיניים והכלכליים". אם במקרה ואם בכוונה, ענה נורת' לפולני שהסיפור הכלכלי-פוליטי צריך להיבחן מתוך לימוד ה"מוסדות", שאותם הוא הגדיר ככללי המשחק, ומתוך "החלטות" של שחקנים בהינתן כללי המשחק.

הדחיקה של פולני מהשיח ההיסטורי-כלכלי הפכה לעובדה מוצקה בשנות התשעים של המאה הקודמת. במאמר שכתרתו "מלחמתו של קרל פולני בהיסטוריה הכלכלית" תיאר אלכס נוראסטה איך במחלקה להיסטוריה כלכלית בלונדון סקול אוף אקונומיקס (LSE), מוסד אקדמי מוביל במחקר היסטורי-כלכלי, עסקו בהשוואת גישתו של נורת' לעובדות היסטוריות מהעולם המתפתח, מתוך התעלמות, או כמעט התעלמות, מכתביו של פולני.⁸ נוראסטה מצא שבכל הרשימות הארוכות של הספרים והמאמרים שנלמדו בתואר שני נכללו 13 עמודים בלבד מכתביו של פולני. לצידם היו לא מעט מאמרים ש"קרעו לגזרים", בלשונו, את התזה של פולני לנוכח עובדות היסטוריות-כלכליות.⁹

המחקר ההיסטורי-כלכלי הדגיש אם כן את הטעויות העובדתיות אצל פולני, ואילו מנגד חוקרים שעוסקים בהתפתחות התאוריה, דוגמת דייל ושטיגליץ, הדגישו את חשיבות התאוריה שלו ואת חשיבתו המחודשת על הצורך במעורבות ממשלתית בשווקים. מן הראוי להדגיש את הטוב אצל פולני ולהיות זהירים בביקורת על הטעון שיפור בספרו. מבחינה זו מוטב לראות בספרו ספר תאוריה המשלב טענות היסטוריות שלעיתים קרובות אינן מדויקות, ולעיתים אף מופרכות וסותרות את הידע שברשותנו.

פולני והאיכרים

על פי פולני, איכרים בחברה קפיטליסטית אינם חיצוניים לשיטה. הם חלק מהשיטה הקפיטליסטית, וכמו כל שחקן הם פועלים להכביר ככל האפשר את רווחיהם האישיים. שיקוליו של האיכר רציונליים – הוא שואף למקסם את התפוקה (התוצרת החקלאית) ביחס לתשומות שהוא

משקיע באדמתו (העלויות, כוח האדם). הוא מבין איך לפעול באדמתו ובעל מודעות להשפעות חברתיות ופוליטיות. בכך הקדים פולני את זמנו. אלא שטענותיו ההיסטוריות בהקשר זה אינן מדויקות בלשון המעטה. פולני גורס שהאיכר מקדש את השוק החופשי. הוא טוען ללא דיון מעמיק ש"בשעת חירום, האיכרים והחקלאים באירופה יצאו להגנתה של מערכת השוק" (עמ' 187). הוא מצטט את מקס ובר (שגם הוא לא ביסס את טענתו על אדנים היסטוריים איתנים), ועל סמך דבריו קובע ש"הסחר המקומי התפתח מלכתחילה כמקצוע נלווה של איכרים ושל אנשים שעסקו בתעשיות ביתיות". פולני כותב את הדברים באגביות. האיכר מבחינתו אינו שונה משאר השחקנים הרציונליים שהוא מתאר במאה העשרים. לדבריו, באזורים קולוניאליים מחריבים את המוסדות המסורתיים של האיכרים כדי לחייב אותם למכור את עבודתם (כלומר כדי שהם יהיו עובדים בשכר): "השפעת כינונו של שוק עבודה ניכרת כיום בבירור באזורים הקולוניאליים. על הילידים כופים להתפרנס ממכירת עבודתם. לשם כך יש להחריב את מוסדותיהם המסורתיים ולמנוע את ארגונם מחדש" (עמ' 163).

פולני צדק שבאזורים קולוניאליים פעלו רשויות נגד מוסדות מסורתיים. בלבנט לדוגמה, פעלו הבריטים והצרפתים נגד מוסדות של איכרים (פלאחים). הם פעלו נגד שיתוף פעולה בין איכרים, נגד אחזקה משותפת של קרקע וקניין משותף, נגד מוסד שהם לא הבינו, ה"משאע"; נגד הלוואות שלא דרך בנקים. אבל בניגוד לטענה של פולני, המוטיבציה המרכזית לא הייתה להפוך את האיכרים לעובדים בשכר. המטרה המרכזית הייתה להפוך את האיכרים, שתוארו כלא רציונליים, לרציונליים ואת המוסדות שלהם – לרציונליים ויעילים. שכן, להבדיל מגישתו של פולני, התאוריה השלטת בשנות השלושים והארבעים הייתה שהאיכרים אינם פועלים להכביר רווחים, שהם גם טיפשים וגם חוששים מהשוק.¹⁰ לדוגמה, בדוח בריטי מפורט ביותר שנכתב ב-1930 על כלכלת פלאחים ערבים בארץ נכתב: "המחסור הגדול ביותר של החקלאות [הערבית בפלשתינה] הוא רציונליות".¹¹ ז'אק וולרס, שהיה פעיל בסוריה ולבנון, קבע: "אנו מוצאים במזרח אוכלוסיית איכרים ללא מסורת של איכרות. איכרים השונאים לעבד את הקרקע, שונאים את מחרשתם, כפריים שאינם אחראים לכפריהם אלא לשבטיהם".¹² מדובר בטענות לא מבוססות. התאוריה – לא המציאות – דיברה מגרונם של אותם מומחים לכאורה.

בשנת 1964, עשרים שנה אחרי שהתפרסם ספרו של פולני **התמורה הגדולה**, ראה אור ספרו של תיאודור שולץ, שסימן מהפך בתפיסה זו. הספר הציג פן תאורטי מעודכן, שהתחבר גם לעובדות מרחבי העולם. הטענה של שולץ הייתה פשוטה מאוד. האיכרים אמנם עניים, אך הם רציונליים

הכלכלית" (עמ' 71). מן הראוי לציין שטיעון זה נעדר תימוכין היסטוריים מהותיים, בדומה לטיעון שלו שההתמודדות עם הרעב הייתה טובה יותר בתקופה הטרומ-קפיטליסטית.

גארת' אוסטין כתב על סוגיית השיקוע בחברות איכרים והתייחס לטענותיו של פולני. הוא הציג במאמרו בצורה משכנעת מציאות שונה בתכלית של תפקוד האיכר. לאורך כל ההיסטוריה, כל שכן בעת החדשה, לא היה האיכר מנותק מהשוק; הוא היה חלק ממנו. רמות האינטגרציה עם השווקים לא היו זהות לאורך כל התקופה, אולם כשבדקים את פעולות האיכר, הרי שהוא פעל ביעילות בפעילותו בשוק ומחוץ לשוק. האיכר היה רציונלי לא רק בתקופה הקפיטליסטית, כפי שכתב פולני, אלא גם בתקופה שפולני הגדיר טרום-קפיטליסטית.¹⁴

גם כאן, ייתכן שתרומתו של פולני הייתה יכולה להיות גדולה יותר. אילו הייתה התאוריה שלו נלמדת לעומק בתקופתו, הוא היה יכול לסייע להבנה שיש מוסדות מסורתיים חשובים בכלכלה האגררית, כפי שקרה בתקופה שלאחר פרסום ספרו של שולץ. אלא שברגע שהוא טען גם שמדובר במוסדות "פרימיטיביים" הפוגעים ביעילות הכלכלית (כנהוג בתקופתו), הסיכוי שבני דורו יעמיקו בקריאתו פחת מאוד.

מעין סיכום

לפני שנים אחדות, כשאביעד קליינברג היה ראש בית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב, התכנסנו כמה חברי סגל בבית הספר לחשוב על דרך לעניין בהיסטוריה קהל של אנשים שאינם היסטוריונים. עלה רעיון, שבסופו של דבר גם יושם, לערוך כנס שבו תישאל השאלה "מה היה קורה אילו?" – לנסות לדמיין מה היה קורה אילו משהו בעבר היה נעשה אחרת. מהמשחק הזה, הופתענו לגלות, נולדו רעיונות חדשים למחקר. אם תדמינו להגע מה היה קורה אילו היו מבינים בשנות הארבעים שפולני הציע תאוריה, ולא ניתוח של אמת צרופה, האם יכול להיות שהניסיונות שנעשו בין שנות הארבעים לשנות השישים להפוך איכרים, לכאורה לא רציונלים, לרציונלים ולהרוס את מוסדותיהם היו נבחנים ולא מתרחשים בפועל? אם כך היו פני הדברים, יכול להיות שהכותרת שלעיל הייתה שונה בתכלית – **התמורה הגדולה מאוד: קרל פולני והאיכרים**. אם נשוב לאירועים שקרו בפועל, התמורה אכן הייתה קטנה.

ויעילים לא פחות ממי שאינו איכר, או במילים שלו: "האיכר יעיל אך עני".¹⁵ ואכן התחולל מהפך. גישתו של שולץ, שזכה בפרס נובל לכלכלה בשנת 1979, היא הגישה התאורטית המובילה גם היום על התנהלות כלכלית של איכרים. לפי גישה זו, האיכר נתפס כלא פחות רציונלי ממי שאינו איכר; אנשים רציונלים שואפים להיות יעילים מבחינה כלכלית; מוסדות של איכרים ייטו להשתנות במגמה להתייעל.¹⁴

פולני הקדים את שולץ, אך גישתו הקדימה את זמנה. ייתכן שגם הדרך שבה כתב פולני על הנושא – באגביות מסוימת בתוך דיון רחב יותר – לא הביאה את גישתו למרכז הבמה. והאיכרים? דורות של איכרים נפגעו מפעילות קולוניאלית ופוסטקולוניאלית שמטרתה הייתה להפוך אותם ל"רציונלים" וליעל את מוסדותיהם, חרף העובדה שהם היו רציונלים ומוסדותיהם היו יעילים.¹⁵

ייתכן שדווקא הניסיון של פולני לרתום את ההיסטוריה לתאוריה פגע בהתייחסות מעמיקה לטענותיו, שכן הוא טעה כשטען שרק איכרים שחיו תחת הקפיטליזם היו רציונלים ואילו איכרים שחיו בתקופה או במהות טרום-קפיטליסטית התנהלו באורח לא רציונלי – או מסורתי ופרימיטיבי בלשוננו של פולני. לדידו, החברה הייתה בראש מעייניהם יותר מהאינדיווידואל, ולכן הם לא הכבירו רווחים כמתבקש משחקנים רציונלים. בעיניו פעלו האיכרים בתקופה הטרומ-קפיטליסטית בשיטה כלכלית פחות, אבל אנושית הרבה יותר:

בחברה פרימיטיבית היחיד לעולם לא ניצב בפני סכנת רעב, אלא אם כן הקהילה כולה שרויה באותה מצוקה. במערכת הכפר הילידי של בני שבט הקאפיה, למשל, "מן הנמנע להגיע לחרפת רעב: כל מי שזוקק לסיוע מקבל אותו בלי לשאול שאלות"; איש מאנשי שבט הקוואקויל "לא היה מעולם בסכנת רעב". [...] במובן מסוים, העובדה שבחברה הפרימיטיבית היחיד אינו נתון בסכנת רעב היא שעושה את החברה הזאת אנושית יותר מחברה המבוססת על כלכלת שוק – אך בה בעת גם כלכלית פחות (עמ' 163).

אחד המונחים המיוחסים לפולני בשיח ההיסטורי-כלכלי הוא "שיקוע" (embeddedness), כפי שתורגם במהדורה העברית של ספרו. פולני משתמש בו כדי להדגים את טענתו שהחברה המודרנית מתנהלת כנספח לשוק, כלומר השוק מנהל אותה. לשיטתו, החברה המודרנית לא למדה מהחברה הטרומ-קפיטליסטית כיצד לספח את השוק לחברה. לפי פולני, השחקנים רציונלים בתקופה הקפיטליסטית, אך הרציונל עקום: "במקום שהכלכלה תהיה משוקעת ביחסים החברתיים, היחסים החברתיים משוקעים במערכת

1 Joseph E. Stiglitz, "Forward", in Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston, 2001), vii–viii
2 Gareth Dale, *Reconstructing Karl Polanyi: Excavation and Critique* (London, 2016), 1

מערכת פרסום ההמונים והמצאת חברת השוק: בעקבות "התמורה הגדולה" לקרל פולני

בשנת 1914 התפרסם בבריטניה ספר בשם **פרסום וקדמה** (*Advertising and Progress*). מחבריו היו סוכני פרסום, אנשי מקצוע חדשים בהיסטוריה של הקפיטליזם. הם הופיעו לראשונה בעשורים המוקדמים של המאה התשע-עשרה, ועד מלחמת העולם הראשונה היו לעמוד השדרה של תעשייה משגשגת. אדוארד סידיני הול, אחד המחברים, הלין מרה על "ההחמזה הגדולה" של תקופתו. הכלכלנים המפורסמים של המאה התשע-עשרה היו גיבוריה של מהפכת השוק החופשי על פי ספרו של קרל פולני **התמורה הגדולה**, שיצא לאור שלושים שנה מאוחר יותר. אותם הוגים המציאו את רעיון השוק המווסת את עצמו וסייעו ביישומו, אך לא כתבו דבר על מערכת הפרסום של תקופתם. הול הסביר מה החמיצו הכלכלנים: את המשוואה האנושית, את מעיין הקדמה והדינמיות החברתית, את הביטוי לאינדיווידואליות מסחרית באמצעות מיתוג, את היכולת לעורר תשוקה לדברים, לעודד את הבחירה, להפיץ ידע על משאבים חברתיים. במילה אחת: פרסום.¹

הול עסק במערכת שאכן היה קשה להתעלם ממנה. פרסום ההמונים בבריטניה היה לדברי פולני אירוע של השנים המכוננות, השנים שהופיעה בהן לראשונה חברת השוק – משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה. הפרסום פרץ בכל מדיות הדפוס והפך לראשונה בהיסטוריה להמוני; פרסומות היו לסביבה קבועה וחובקת כול. הול הבחין בצדק בהתעלמות מהתופעה: ההתייחסות המשמעותית הראשונה לפרסום בתאוריה הכלכלית הופיעה בכתביו של אלפרד מרשל (Marshall) אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשמערכת פרסום ההמונים כבר הייתה חלק יסודי מהתרבות והכלכלה הקפיטליסטיות. לא רק כלכלנים ליברלים, גם קרל מרקס לא כתב על הפרסום.²

תרגומו הנהדר לעברית של **התמורה הגדולה** הוא הזדמנות לחזור לאותה החמזה, שכן גם פולני עסק בתקופה המכוננת של חברת השוק בלי לגעת בשאלת הפרסום. ההחמזה כאן איננה במובן המחמיא שסוכני הפרסום הציגו, אלא יסודית יותר. ללא דין וחשבון על הפרסום קשה להבין איך התרחשה התמורה הגדולה, שהייתה, על פי פולני, מהפכה תרבותית. הוא טען בצדק שבני אדם הם יצורים של חברה ותרבות, ומה שמזעזע אותם הוא ההרס שלהן: "לא הניצול הכלכלי של הקורבן הוא הגורם להשפלתו, כפי שמרבים לחשוב, אלא התפוררות סביבתו

Gareth Dale, *Karl Polanyi: The Hungarian Writings* 3
(Manchester, 2016), 24
Michael Burawoy, "Marxism after Polanyi", in 4
Michelle Williams & Vishwas Satgar (eds.), *Marxisms in the 21st Century: Crisis, Critique & Struggle*
(Johannesburg, 2013), 37
Dale, *Reconstructing Karl Polanyi*, 1 5
Douglass C. North, "Markets and Other Allocation 6
Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi",
Journal of European Economic History 6 (1977), 703
Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change 7
and Economic Performance: Political Economy of
Institutions and Decisions* (Cambridge, 1990)
ראו לדוגמה בספר שלעריכתו שותפים הנטר ולואיס, שלימדו 8
באותה עת במוסד זה: John Harriss, Janet Hunter &
Colin M. Lewis, *The New Institutional Economics and
Third World Development* (London, 1995)
Alex Nowrasteh, "Karl Polanyi's Battle with Economic 9
History", *libertarianism.org* (accessed 12.9. 2013)
Amos Nadan, "Reconsidering Peasant Communes in 10
the Levant, c. 1850s-1940s", *The Economic History
Review* 74:1 (2021), 34-59; Amos Nadan, "The Route
from Informal Peasant Landownership to Formal
Tenancy and Eviction in Palestine, 1800s-1947",
Continuity and Change 36 (2021), 233-256
Government of Palestine, W. J. Johnson & R. E. H. 11
Crosbie, *Report of a Committee on the Economic
Condition of Agriculturists in Palestine and the
Fiscal Measures of Government in Relation Thereto*
(Government of Palestine, Jerusalem, 1930)
Jacques Weulersse, *Paysans de Syrie et du Proche- 12
Orient* (Paris, 1946), 66
Theodore W. Schultz, *Transforming Traditional 13
Agriculture* (New Haven, 1964)
Nadan, "Reconsidering Peasant Communes" 14
שינוי גישה מהותי החל עם אימוצו של דוח ברג על ידי
הבנק העולמי: Elliot Berg, *Accelerated Development 15
in Sub-Saharan Africa: An Agenda for Action*
(Washington, DC, 1981)
Gareth Austin, *The Problem of "Embeddedness" And 16
Global Economic History* (Presented at the Global
Economic History Network, 2004)

ד"ר עמוס נדן הוא ראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. מאמר זה מתמקד בספרו של קרל פולני, ובמיוחד בהיבטים הקשורים לאיכרים ולקשר בין כתיבת היסטוריה ובין תפיסות תאורטיות. ספרו החדש של נדן, *אדמות ופלאחים פלסטיניים*: משכתוב תיאוריה לכתובת היסטוריה (בדפוס), מעמיק בהיבטים אלה תוך דיון בתקופה שמתחילת המאה התשע-עשרה ועד מחצית המאה העשרים.

דוא"ל: nadan@tauex.tau.ac.il

הפרסומית הציבה אתגר לתפיסה זו, והתחולל מאבק רב שנים על השאלה היכן וכיצד להציג פרסומות. במסגרת זו עוצבו המסגרות המשפטיות והמרחביות של הפרסום המודרני. אלא שלצד המזועזעים היו רבים שהתרגשו מהאסתטיקה המסחרית. היא עוררה סקרנות, עליצות, חיות חדשה: "בערי המסחר שלנו, האפופות עשן ולכלוך, מעורר הצבע בכרזה המודרנית תחושה מרעננת".⁴ כך, לצד האפלה ששרטט פולני התפתחה מערכת רבת זרועות שהזרימה צבעוניות לחיי היומיום. הערך האסתטי שלה היה שנוי במחלוקת ונתון למאבקים, אבל לא היה אפשר להתעלם ממנה.

פרסום והטמעה תרבותית

לפי תיאורו של פולני, ההסחרה של האדמה, העבודה והכסף שאפינה את התקופה הובילה לעקירה של האנושיות מהאדמה ומהטבע, ממהות האדם העובד ומהלאומיות. אבל מערכת פרסום ההמונים הטמיעה אנשים מחדש בסביבות חומריות והזמינה חוויות חושיות ודמיון חברתי חדשים שליוו את זעזועי הקפיטליזם. היערמותן של פרסומות הציגה את חברת השוק כעולם רוחש, גועש, מלא אפשרויות למשחק ולהרפתקה – שיכולה להיות אפילו קסטטרופלית, אבל מרגשת, מלאה אפשרויות להמצאת העצמי ולמטמורפוזה. הפרסום הביטיח שיש לשוק ממד תרבותי, מהסוג שפולני סבר שהוכחד.

הסחורות הפיקטיביות

פולני טען שבידוד האדמה ויצירת שוק בעבורה היו "ככל הנראה המיזם המוזר ביותר שהגו אבותינו" (עמ' 176). אלא שהאדמה לא הפכה לסחורה חסרת משמעות חברתית; היא עברה טרנספורמציה של משמעות.

האדמה הפיקה גידולים חדשים: פרסומות במקום ירקות ופירות. השכרתם של שטחי פרסום על אדמות חקלאיות עוררה לעג ותסכול רבים, אבל גם חיבור חדש בין האדמה לצורת קיום שבה משמעות החיים עוברת דרך פרסומות. פולני הסביר כי חשיבותה של האדמה הייתה טמונה בהיותה "קשורה למוסדות המשפחה, הקהילה, המלאכה והאמונה – המתגלמים בשבת, במקדש, בכפר בגילדה ובכנסייה" (שם). לפי פולני, "שוק אחד גדול", לעומת זאת, הוא ארגון החיים הכלכליים ההופך את גורמי הייצור לסחורה, ומכאן הזעזוע התרבותי שגרם. אולם עלינו להתבונן באדמה יחד עם הפרסום, שכן הוא הנכיח את המוסדות שפולני טען שנעלמו.

נתבונן למשל בקמפיין פרסום של ברוני התקשורת האחים הרמסוורת' (Harmsworth) מ-1904. הם רכשו שבועון שסבל ממכירות דלילות של אלפים בודדים,

התרבותית" (עמ' 157). אלא שכדי להתבסס, נדרשה הציוויליזציה של חברת השוק לא רק להרוס תרבות קודמת, אלא גם להציע תכנים משלה, בעלי משמעות בחיי היומיום. את אלו סיפקה מערכת הפרסום.⁵ הדברים הבאים עומדים על החסר אצל פולני, ועל חשיבותו של חסר זה לתזת "התנועה הכפולה". תזה זו תיארה את התרחבות השוק לצד תנועת נגד ספונטנית, שנועדה להגביל את תחולתו של השוק על סחורות שפולני הגדיר פיקטיביות (האדמה, העבודה והכסף). אולם בהיעדר התייחסות לתרבות השוק, כוחה נותר מוגבל.

האווירה של פולני ומהפכת הפרסום

העולם שפולני מתאר מזכיר את עולמו של דיקנס – עשן ופיח על פני תהום: "התרגלנו לזלזל בתיאורים המזועזעים של הקפיטליזם המוקדם. [...] אין לכך כל הצדקה. [...] צלם האדם עצמו הושחת על ידי אסון נורא. [...] הערים התעשייתיות [...] היו שממה תרבותית. שכונות העוני שלהן שיקפו את היעדרם של מסורת ושל כבוד עצמי" (עמ' 106). כלכלת השוק כפי שהגדיר אותה פולני, זו שמכפיפה את מרכיבי האנושיות למוטיב הרווח, התחילה אחרי המהפכה התעשייתית הראשונה. על פי פולני, היא הייתה ספוגה בלהט דתי משנות השלושים של המאה התשע-עשרה, להט הכרחי כדי לעמוד בגיהינום שהיא חוללה. בלשונו, "הלסה-פר התפתח לכדי אמונה יוקדת כאשר התברר שאין תועלת בשום פתרון שאינו קיצוני" (עמ' 140). האווירה האפלה הייתה חלק יסודי מהתזה. על פי תזת התנועה הכפולה, הולידה הרדיקליות האכזרית של הקמת השוק החופשי התגוננות ספונטנית, לא אידאולוגית ולא מתואמת. כדי להסביר כיצד הופיעו תגובות כאלה, נזקק פולני לאפלה. אלא שהאפלה לא הייתה מוחלטת. לצד הלכלוך, הפיח והעשן של בריטניה התעשייתית, התרחשה מה שהיסטוריון הדפוס מייקל טווימן (Twyman) מתאר כמהפכת צבע: דפוס מסחרי צבעוני בעקבות התפשטות הכרומוליטוגרפיה. על גבי הריסות ולכלוך אורבני צצו לוחות מודעות, ועל גבי קירות חומים, מוזנחים, אפופי עשן וצללים נתלו כרזות. הצבע היה ממד מרכזי בהן, לא פחות מהסחורות שהן באו לשווק. פיסות נייר צבעוניות ומבהיקות הופיעו בחנויות, ברחובות ובדואר – שנהיה זול בהרבה הודות למערכת הרכבות. עלונים, משחקי נייר, סימניות ושלל דברי דפוס שנשאו מותגים צבעוניים נכנסו לבתים. אוספים ואלבומים של גורי נייר צבעוני הפכו לתחביב ולנושא לשיחות סלון.

אליטות מימין ומשמאל נחרדו מהאסתטיקה הפרסומית. במאה התשע-עשרה, כחלק מתפיסת הקדמה, הושקעו מאמצים לחנך לאסתטיקה ראויה. האסתטיקה

אלבום אנונימי. יצירת אלבומים מגזרי עיתונים ועלונים הייתה פעילות פנאי פופולרית, בפרט בקרב נשים.

לפיזיקה (או למטפיזיקה) של מרכז היקום ואף למסודות חברתיים ידועים: בתי העניים, הכלא, העירייה, הכנסייה, בית המשפט, המלוכה. אפשר לראות בפרסומת הטרמה לרעיונות של פולני, שיכתוב ארבעה עשורים לאחר מכן על חשיבות השבת, המקדש, הכפר, הגילדה והכנסייה.

מוצאי המטמון סיפרו על לידה מחדש. בנאי אחד סיפר שבוקר אחד חש ברע, אך היה זקוק לכסף ויצא לעבודה. בעודו עורר סביב עץ "שעמד בפני הקדמה" הופיע מדליון של 20 ליש"ט בין רגבי האדמה – משכורת של שלישי או חצי שנה. אדם אחר כמעט התנגש בסוס כשהלך לצד הדרך וחלם על אוצרות. הוא נפל על הקרקע ומצא מטמון.⁵ קשה שלא להבחין בדימויי התפילה ובגרסה מודרנית של אימא אדמה, המעניקה חיים חדשים, תעשייתיים. בנות ובני התקופה חיפשו משמעויות כאלה. הם חיפשו גם הרפתקאות וקסמים שישנו את מהלך חייהם, יעזרו להם להתגבר על חולשות הגוף וכאבי הנפש ויחשפו אותם לאפשרויות חיים לא מוכרות. בנקודת השיא בקמפיין הגיעו

Weekly Dispatch, ופתחו בקמפיין "חפש את המטמון". ברחבי בריטניה הוטמנו מדליונים בסך כולל של 3,000 ליש"ט (כ־370,000 ליש"ט כיום), והעיתון התחייב להחליף כל מדליון במזומן. במהדורה השבועית פורסמו רמזים למיקומו של האוצר באדמה – ממש "במקומות שאנשים מהלכים בהם כל יום". ההצלחה הממה גם את בעלי העיתון. בכל שבוע צבאו המונים על המשרדים במאמץ להשיג עותקים ראשונים של המהדורה; תורים השתרכו ברחובות; הפצת העיתונים לחנויות ולתחנות הרכבת הופסקה, והתפתח שוק משני של עותקים. מחפשי המטמון שרטטו תוכניות; גייסו חפצים – החל במעדרים, עבור למגנטים וכלה במנורות גז; פירקו אבני מדרכות; חיטטו בחריצי החומות; נפלו לנהרות; הרסו ערוגות; הקיפו בית חולים וכיתרו בית כלא. עד שהמשטרה הוזעקה למקום. החיפוש חיבר במודע את המשתתפים לסביבתם. למשל, רמז למטמון בבריטון קשר בין רחובות העיר להיסטוריה שלה: ההליכה עברה דרך אתרים הקשורים למלחמת השושנים, אתרים שרפררו

המחלות, מועמדים לשלל משרות, תחבורה למי שרוצה לטייל, מוסדות למי שרוצה להישאר בבית, השקעות למי שכבר צבר הון ודרכים להתעשר למי שעוד מחכה לעונג הזה. שיקויים שיהפכו אותנו ליפים וקרמים שימנעו מאיתנו לנבול. תיאטראות חדשים לאידאליסטים, כנסיות חדשות לרציניים, בתי קברות במקומות נהדרים למי שמת, כרכרות, סוסים, כלבים, משרתים, משרתות, דירקטורים של הודו המזרחית, מורות [...] איך אפשר להתעלם מכל זה ואיך אפשר שלא להאמין, אלא אם נעצום את עינינו לקדמה או נחיה בחרדה מתמדת?⁸

עולם חדש, מפחיד ומרגש, של משמעויות חברתיות. החברה לפי פולני הופיעה לראשונה כיישות מושגית בתקופה זו. דרך הצטברות הפרסומות – שנערמו ונאספו בשלל מדיות ובמגוון מרחבים במספרים עצומים – היא נראתה כמו מכלול הבנוי מפעולות של פרטים ומהמגוון הדינמי של אינטראקציות ביניהם. הצטברות הפרסומות, להבדיל מכל פרסומת בנפרד, פעלה כייצוג חזותי של הליברליזם. היה קשה להבין איך המכלול פועל, משום שלא הופיעה יד מכוונת. אבל הופעתו של מכלול זה בכל יום מחדש, על גבי העיתונים וכתבי העת, בספרים, בבתים, במקומות העבודה ובמרחבים הציבוריים, סימנה שזו מציאות שכל אדם חייב להכיר, וחשוב יותר – שכל אדם יכול להשתתף בה.

פולני ומערכת הפרסום

אם הפרסום שירת את ההטמעה התרבותית של השוק החופשי, מדוע לא כתבו עליו כלכלנים מובילים? פולני הציע תשובה משתמעת כשתיאר את אידאולוגיית השוק כמנגנון טבעי המבטא פעולות רציונליות. היה קשה להסביר את הצורך בפרסומות לשם הטמעה של מה שאמור להתרחש בספונטניות, וקשה יותר להגדיר כרציונלית כלכלה המונעת על ידי פרסום. ממדי הפנטזיה בפרסום אתגרו את תפיסת הקדמה השכלתנית של התאוריה הכלכלית. למען ההגינות צריך להזכיר שכלכלנים לא היו יוצאי דופן באי־הנוחות שהם הפגינו לנוכח הפרסום. כוחות חברתיים אדירים התאמצו להכחיש את תלותה של הכלכלה הקפיטליסטית במנגנונים ופעולות א־רציונליים. היה מדובר בשיבוש קשה של תפיסת המודרניות כהתפוגגות הקסם (disenchantment) וניצחון השכלתנות. השיבוש עורר אי־נוחות וניסיונות הכחשה.

אבל מדוע לא כתב פולני על הפרסום? הלא הוא הקדיש חלק ניכר מניתוחו להפרכת תיאורים שכלתניים של חברת השוק. כאן צריך לחזור לתזת התנועה הכפולה: כדי להסביר את התגובות לשוק כהתגוננות, תיאר פולני את מנגנוני השוק כמכאיבים ונטולי תרבות ואת חברת השוק – כמנוונת תרבותית. מבט זה לא אפשר לו לראות שלחברת

המכירות לחצי מיליון. פולני טען שבמהלך ההיסטוריה הגבילו תכנים דתיים, קסמים וכישוף את החליפין. הפרסום השתמש באותם רעיונות בגרסה מסחרית כדי להרחיבם.⁶ פולני טען עוד שהשוק החופשי הפך כסף לסחורה והתכחש ליסודותיו הלאומיים, אבל המדליונים קשרו כסף למשמעויות מקומיות. כאשר כסף הוטמן ברחבי הממלכה, הוא הגדיר את בריטניה על פי מרכזיה המסחריים וסמלי התרבות שלה. למעשה, מחקרים רבים מלמדים על מנגנוני הזהות שהתגבשו בפרסומות של המאה התשע־עשרה, ובתוך כך זהות לאומית ואף זהות אימפריאלית.

ומה עם העבודה? פולני סבר שהפיכתה לסחורה הייתה רעיון רדיקלי ושכדי ליישם אותו נדרשו הסרה של התמיכה החברתית ואיום ברעב. אבל הצד השני של אותו מטבע היה עבודה כמטמורפוזה שתתגבר על חוסר תוחלת, ניכור וסכנה. ספרה של שרלוט ברונטה ג'יין אייר מ־1847 הוא דוגמה טובה. בפתח הרומן ג'יין נטולת מעמד וכסף. הפתרון למצוקתה מגיע בדמות פרסומת לעבודה. זוהי פעולה של קסם, או בניסוחה של ברונטה: "פְּיָה טובה [...] נתנה לה את הרעיון".⁷ כך היא מגיעה לרוציסטה, ועולמות חדשים נפתחים לפניה. למעשה, התפיסה שראתה ערך בפרסום העבודה לא הגיעה רק מתומכי השוק החופשי. באמצע המאה התשע־עשרה נאבקו סוציאליסטים וליברלים כאחד כדי להסיר את המיסוי על פרסומות בעיתונים. הם טענו שיש לשחרר את הפרסום מהשליטה הפוליטית. שליטה זו הרגה לדבריהם את העניים – משום שהם התקשו לגלות מקורות הכנסה ומתו ברעב. במילים אחרות, רבים הסכימו עם פולני שרעב היה אמצעי אלים שהפך עבודה לסחורה, אך בה בעת הפכו פרסומות את האפשרות לעבודה מאיום להודמנות.

משמעויות העבודה לא היו כלכליות וביולוגיות כפי שתיאר פולני את אידאולוגיית השוק, אלא תרבותיות וחברתיות. הרעיון הבולט ביותר היה ששוק העבודה הוא הדרך להתגבר על דיכוי מעמדי. כך נמשכת העלילה של ג'יין אייר, המוצאת את דרכה למעמד הגבוה. גם ב"חפש את המטמון" דיווח העיתון בחדווה שהקמפיין שלו מחק את המגבלות החברתיות. המעמד, המגדר והגוף כבר לא הגדירו דבר, שכן עניים ועשירים, מועסקים ומובטלים, גברים ונשים, עם ובלי מוגבלויות, כולם חיפשו ומצאו בצוותא.

תמונת השוק

הצטברותן המהירה של פרסומות לא הציעה רק חוויה צרכנית, אלא חוויה של מכלול החיים כשוק. אדמה, כסף, עבודה, השקעות, סחורות – כל אלו התחברו למכלול מסעיר. כבר לא היה צורך אפילו לטייל בלונדון כדי להמייין את עולם השוק, היה מספיק לפתוח עיתון. אחד מקוראי העיתון כתב: "כאן, בתוך עיתון אחד יש [...] תרופות לכל

4 Frank H. Roberts, *The Picture Poster as an Influence for Good*, c. 1900s, Bodleian Library, University of Oxford: John Johnson Collection, Publicity, box 5
 5 *Weekly Dispatch*, 31.1.1904; *Weekly Dispatch*, 24.1.1904.
 6 ענת רוזנברג, "ליברליזם בריטי, פרסום, ו(אי)התפוגגות הקסם", *זמנים* 146 (2022), 40-53.
 7 Charlotte Brontë, *Jane Eyre* (London, 2007), 92
 8 "The Advertising System", *Edinburgh Review*, February 1843, 1-2

ד"ר ענת רוזנברג מלמדת בבית ספר הארי רדזינר למשפטים, באוניברסיטת רייכמן. מחקרה עוסקים בהיסטוריה תרבותית משפטית של הקפיטליזם, הליברליזם והצרכנות, ובמתודולוגיות מחקריות של משפט ומדעי הרוח. ספרה הראשון, משנת 2018, בחן את מושגי החוזה וההבטחה במחשבה הליברלית באנגליה. ספרה *The Rise of Mass Advertising: Law, Enchantment, and the Cultural Boundaries of British Modernity* יצא לאור בשנת 2022 וזמין בגישה פתוחה.

דוא"ל: arosenberg@runi.ac.il

אריה קרמפף

המקור הגלובלי של התמורה הגדולה*

חוקרים רבים תוהים מהם ההבדלים בין הביקורת של קרל פולני על המשטר הקפיטליסטי ובין הביקורת המרקסיסטית. בספרו **התמורה הגדולה** מציג פולני שתי טענות שאינן עולות בקנה אחד עם הביקורת המרקסיסטית. הטענה הראשונה היא שהגלובליזציה הפיננסית שהתרחשה במאה התשע-עשרה הפכה את כלכלת השוק ל"טחנה שטנית". עמדה זו עומדת בניגוד לזו של מרקס, שבעיניו הוביל המסחר של העבודה, קרי ההפיכה של העבודה לסחורה, לדיכוי העובדים ולניצולם. הטענה השנייה נוגעת לתפקיד המעמדות - הקבוצות החברתיות - בעיצוב המשטר הכלכלי. פולני דוחה את הטענה שהמבנה המעמדי הוא הגורם העיקרי המעצב את המשטר הקפיטליסטי. במאמר זה אציג את שתי הטענות ואבסס אותן.

בפסקה הראשונה של **התמורה הגדולה** מציין פולני כי בכונתו להתמקד בארבעה מוסדות: המערכת הגאופוליטית הבינלאומית, המושתתת על "מאזן הכוחות"; כלכלת השוק; המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית, שהתבססה במאה התשע-עשרה על "תקן הזהב"; והמדינה הליברלית, שהיום אפשר לקרוא לה המדינה הנאו-ליברלית. אחת השאלות העולות מן הכתוב היא על היחסים בין ארבעת המוסדות: מי מתוכם הוא המניע ומי המונע? לטענתי,

השוק היה עולם תרבות ושהחיים באנגליה התעשייתית הציעו ניצוצות צבעוניים שקרצו לנשים וגברים והציעו להם הזדמנויות חדשות לחלום.

למעשה, כמה עשורים אחרי פולני אפשר לטעון יותר. בעידן הנאו-ליברלי ברור שלתנועת ההתגוננות לא הייתה השפעה רבה. פולני ראה זאת. למשל, הוא טען שחוקי בתי החרושת, הביטוח נגד אבטלה והאיגודים המקצועיים לא עמדו בדרכן של ניידות העבודה וגמישות השכר, ומכאן שהמוסדות האלו נכשלו (עמ' 126). ואכן, ההתגוננות הייתה קלושה יותר ממה שהיה אפשר לצפות לו לנוכח הרס תרבותי מוחלט, אבל היא נראית ברורה יותר אם זוכרים שהייתה גם בנייה תרבותית, שנוצרה על ידי הפרסום ומנגנוני חברות נוספים (למשל, הספרות הוויקטוריאנית הריאליסטית. דיקנס, לדוגמה, תמך באתיקת העבודה הקפיטליסטית ובתפיסות ליברליות של אחריות הפרט).

ייתכן שלא נכון כלל לחשוב על רפורמות מהסוג שפולני תיאר כהתנגדות לשוק. הסיבה היחידה לראות בחקיקה ובהתאגדות שהוא הזכיר כישלון היא נקודת המבט שלו עצמו. סביר יותר לנתח את המנגנונים האלה בדיעבד כנרמול של רעיון החיים כשוק. הם לא שימשו להרס, אלא יצרו תשתית להמשכיות. אין פלא שהרפורמות של אותה תקופה נרמלו גם את הפרסום, כששורה של דברי חקיקה, פסקי דין וארגון משפטי של תעשיות פנתה לעסוק בו. בדומה לתגובות שתיאר פולני לסחורות הפיקטיביות, הרפורמות שעסקו בפרסום נראו מבוזרות ולא מתואמות. לעיתים הן מתוארות בהיסטוריוגרפיה כהתנגדות לפרסום, ואולי אם פולני היה עוסק בפרסום הוא היה רואה ברפורמות הללו חלק מהתנועה הכפולה. אלא שבמבט לאחור, חשיבות הרפורמות הייתה בלגיטימציה שהן נתנו לפרסום - שהלק ונעשה חלק יסודי מהכלכלה והתרבות של חברת השוק.

1 Edward S. Hole, *Advertising and Progress: A Defence* by E. S. Hole and a Challenge by John Hart (London, 1914).

2 מרקס כתב על הפטישיזם של הסחורות, אבל שילוב בין התאוריה המרקסיסטית לניתוח תאורטי של פרסומות המתין להוגים מאוחרים יותר, כפי שאפשר לראות למשל בספרו של Guy Debord, *Society of the Spectacle* (Detroit, 1983).

3 Anat Rosenberg, *The Rise of Mass Advertising: Law, Enchantment and the Cultural Boundaries of British Modernity* (Oxford, 2022).

ההתנהלות של המדינות ועיצב את כללי המשחק של התחרות ביניהן. הגלובליזציה הפיננסית במופעה כתנועה חופשית יותר ואינטנסיבית של הון החלה בסוף המאה השמונה-עשרה, בד בבד עם עלייתה של האימפריה הבריטית. מגמה זו הגבירה את כוח המשיכה של תקן הזהב, ובריטניה אימצה אותו. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הצטרפו מדינות נוספות לתקן הזהב, והוא הפך למסודר כמעט גלובלי. תקן הזהב כמסודר בינלאומי, אם כן, היה גולת הכותרת של תהליך בנאום הכסף שהחל בתחילת המאה.

הגלובליזציה של הכסף הגבילה את היכולת של המדינות הליברליות להגיב לנסיבות הכלכליות המקומיות ולהגן על עצמן מפני זעזועים שמקורם בכלכלה הבינלאומית. כללי המשחק של תקן הזהב אילצו את המדינות לשמור על חליפיות בין המטבע המקומי לזהב (convertibility), מה שצמצם את יכולתן לנהל מדיניות מוניטרית בהתאם לתנאים החברתיים והכלכליים המקומיים. במינוח כללי יותר, במקום שמדינות יחצינו את הסיכונים הכלכליים כדי להגן על הכלכלה המקומית, על הקבוצות החברתיות ובעיקר על העובדים, תקן הזהב אילץ אותן להפנים את הסיכונים, את אי-הוודאות ואת התנודתיות כדי לשמור על היציבות של הכלכלה העולמית. התוצאה הייתה שהעובדים ספגו את הסיכונים, את התנודתיות ואת אי-הוודאות. כוח העבודה המקומי במדינות אירופה נחשף לכווחות השוק ועבר תהליך של מסחור. כדי לשמור על שער החליפין הקבוע ביחס לזהב וביחס למטבעות זרים, נאלצו המדינות לאפשר תנודות קיצוניות בשכר ובשיעורי האבטלה. כפי שמסביר פולני, "יכולתה של המדינה לנקוט מדיניות סעד או לזווג עבודות ציבוריות תוגבל על ידי הדרישה לאיזון תקציבי, שגם הוא תנאי מוקדם ליציבות שערי החליפין" (עמ' 202).

אם כן, המסחור של העבודה, קרי היכולת להעסיק ולפטר עובדים בהתאם לביקושים בשוק, היה תנאי שאפשר את בנאום הכסף ושמר על יציבותו של משטר תקן הזהב. מדינה שסירבה להסדר הזה נאלצה לשלם מחיר כבד של בידוד כלכלי, מחיר ששילם בעיקר מעמד ההון המקומי. הבידוד הכלכלי פגע גם ביכולתה של המדינה להתחרות עם האחרות בזירה הבינלאומית. מסחור העבודה היה התנאי שאפשר למדינות להתחרות בכלכלה עולמית שעברה גלובליזציה פיננסית.

הטענה של פולני על הקשר הסיבתי בין תקן הזהב ובין הפגיעה ביכולת התגובה של מדינות לתנאים הכלכליים המקומיים מבוססת על עבודתו של קיינס. כשפולני עבד על ספרו, שקד הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס (Keynes) על תוכניתו להקים מסלוקה בינלאומית (international clearing union). המלצותיו של קיינס לסדר המוניטרי

מבין ארבעת המוסדות הללו מייחס פולני חשיבות מכרעת למבנה המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית ורואה בה את הגורם המשפיע על המוסדות האחרים. על פי פרשנות זו, הליברליזציה הפיננסית צמצמה את מרחב הפעולה המקרו-כלכלי של המדינות ואילצה אותן לקדם את מסחור העבודה והאדמה. יחס סיבתי זה עומד בניגוד לגישה המרקסיסטית.

כדי להסביר את החידוש והייחוד של פולני, ראוי להגיד כמה מילים על הניתוח המרקסיסטי. נקודת המוצא של הניתוח המרקסיסטי היא מיקרו-כלכלית: מרקס מסביר את התפתחות "מבנה העל" – המוסדות הפוליטיים והכלכליים – על בסיס ניתוח מיקרו-כלכלי ומיקרו-חברתי של היחסים בין העובדים ובין בעלי ההון והתאגידים. אבן היסוד של הכלכלה הקפיטליסטית לתפיסתו, הדבר שמגדיר אותה, היא היחסים בין עבודה להון. בתנאים שבהם עברה העבודה מסחור, להון יש כוח מיקוח מועדף. מכיוון שההון פועל על פי היגיון של מקסום הרווח בסביבה שהרווחיות בה הולכת ומצטמצמת, הוא מגיב באמצעות שילוב של שתי אסטרטגיות: מצד אחד, צמצום עלויות הייצור באמצעות הורדת השכר, ומן הצד האחר – חדירה למרחבים חברתיים וגאופוליטיים חדשים שיש בהם עדיין הזדמנויות לרווח, ומסחורם. התוצאה היא תהליכים של קולוניאליזם פנימי וחיצוני, הכרוך בדיכוי ובניצול של הפועלים המקומיים והעמים הזרים. כלומר, מנקודת המבט המרקסיסטית, החטא הקדמון של הקפיטליזם הוא תהליך המסחור: ההפיכה לשוק.

בנרטיב שמציג מרקס ממלאת המדינה תפקיד משני. בספרות המרקסיסטית, חלק מן החוקרים מניחים שהמדינה משרתת את ההון, ואילו אחרים סבורים שהמדינה יכולה לשרת גם את העובדים בתנאים מסוימים. מדינה היא ארגון בעל עוצמה רבה – עם מונופול על האלימות – אשר יכול עקרונית לשרת את האינטרסים של העובדים או ההון. במובן זה, אין למדינה במסגרת התפיסה המרקסיסטית אינטרס משל עצמה שאינו נגזר מן האינטרסים של העובדים או של ההון.

פולני, לעומת זאת, הניח כי למדינה יש אינטרסים שאינם נגזרים מן המאבק המקומי בין עובדים לתאגידים, וכי אינטרסים אלו נגזרים מן התחרות והמאבק בין מדינות ברמה הבינלאומית. במסגרת התחרות הבינלאומית משתמשת המדינה בריבונותה כדי לשפר את עוצמתה ואת כושר התחרות שלה בזירה הבינלאומית. לשם כך, היא מפעילה אמצעים כדי להשפיע על המודל הכלכלי שלה, על הפעילות של ההון ועל ההתנהלות של העובדים במסגרת הטריטוריה שלה.

הגלובליזציה הפיננסית במאה התשע-עשרה הייתה תהליך של בנאום הכסף. תהליך זה השפיע על אופן

הבינלאומי של אחרי מלחמת העולם השנייה התבססו על עבודות שכתב כבר בשנות השלושים. ניתוחיו הצביעו על שקלול תמורות (trade-off) בין יציבות המערכת הבינלאומית ובין יציבות הכלכלות המקומיות. טענה זו מקובלת היום גם בקרב הזרם המרכזי בכלכלה, והיא מנוסחת בעקרון הטרילמה המקרו-כלכלית של מונדל-פלמינג (Mundell-Fleming trilemma). קיינס סיפק את התאוריה הכלכלית המסבירה את השפעת הגלובליזציה הפיננסית על המשטר הכלכלי המקומי, ואילו פולני נתלה כאן באילן גדול והמשיך מנקודה זו כדי להצביע על המשמעויות הפוליטיות של התהליך.

בהינתן תפקידה המרכזי של המדינה בעיצוב הסדר הקפיטליסטי, יש מקום לשאול מהו מקומם של המעמדות ושל הקבוצות החברתיות המקומיות. הקריאה בספרו של פולני **התמורה הגדולה** אינה יכולה להוביל למסקנה אחרת מלבד זו שפולני אינו מקבל את הנחות היסוד המרקסיסטיות בדבר תפקידם ההיסטורי המרכזי של המעמדות בעיצוב המשטרים הקפיטליסטיים: "אינטרסים כלכליים צרופים אינם יכולים להיות הסבר מספק לשום תהליך חברתי ארוך טווח", הוא כותב בקצרה, באופן ברור וחד-משמעי (עמ' 153). הוא מציג שני נימוקים לחיזוק טענתו.

ראשית, פולני מעלה את האפשרות שקבוצות חברתיות אינן מעצבות משטר כלכלי-חברתי, אלא הן התוצאה שלו. לטענתו, הקבוצות החברתיות הן תוצר של הסדר החברתי ולא הגורם לו. לפי גישה זו, "היחסים בין המעמד לבין החברה בכללותה הם שקובעים, בסופו של דבר, את תפקיד המעמד במחזה, והצלחת המעמד נקבעת על פי ההיקף והמגוון של האינטרסים שהוא מסוגל לשרת, נוסף על האינטרסים שלו" (עמ' 156). במובן זה, הוא דוחה את תאוריית משאבי הכוח (power resources theory), המקובלת בקרב כלכלנים פוליטיים רבים. הצלחתו של המעמד לממש את האינטרסים שלו אינה תלויה בעוצמתו הפוליטית בלבד, אלא ביכולתו של המעמד לשרת את האינטרסים של המדינה ואת הצרכים החברתיים הרחבים יותר. כפי שכותב פולני, הגישה המעמדית, המניחה שיחסי הכוח בין קבוצות חברתיות הם הגורם העיקרי הקובע את אופיו של המשטר הכלכלי, מסבירה היטב את יציבות המשטר, אך היא מתקשה להסביר תהליכי שינוי: הגישה המעמדית "מניחה את קיומם הנתון של המעמדות, והדבר אפשרי רק בחברה שחסינה מפני הרס" (שם).

הסיבה השנייה לדחייתו של פולני את הפרדיגמה המעמדית קשורה לאופי היחסים בין עבודה ובין הון ולגורמי השינוי של המשטר הקפיטליסטי. פולני טוען כי המשטר הקפיטליסטי משתנה עקב תנועה כפולה (double movement) של תהליכי מסחור מצד אחד

ותהליכים של הגברת ההסדרה מצד אחר. בניגוד לעמדות מרקסיסטיות, המניחות כי ההון מעוניין במסחור והעובדים בהסדרה, פולני מדגיש את הקונפליקטים הפנים-מעמדיים המאפשרים מרחב גדול יותר לתוצאות בלתי מתוכננות של שינוי חברתי (unintended consequences), כפי שאלה מכוננות בתאוריה המוסדית-היסטורית (historical institutionalism). המשמעות היא שהמעמד הדומיננטי לא תמיד מוביל לשינוי התואם לאינטרס שלו. מסגרת מושגית זו מצביעה על רגעים "גורליים" של שינוי, שאינם ניתנים להסבר על בסיס יחסי הכוח שהתקיימו לפני השינוי. אלו נקודות המפנה ההיסטוריות. בנקודות זמן אלה, לשום קבוצה חברתית או שחקן אין שליטה על שרשרת הסיבתיות ההיסטורית, המורכבת מאירועים מקריים ובלתי ניתנים לחיזוי. תהליכים יכולים לחסל מעמדות ולבנות מעמדות חדשים.

יש להדגיש כי עקרון התנועה הכפולה אינו עומד בניגוד למסגרת תאורטית מעמדית. אפשר לראות בתנועת המסחור תוצאה של עוצמת ההון, ובתנועת הנגד של ההגנה החברתית – תוצאה של האינטרסים של העובדים. המשטר הקפיטליסטי, לפי גישה זו, הוא תוצאה של מאבק בין שני כוחות היסטוריים: העבודה וההון. אך פולני דוחה פרשנות זו בספרו. לטענתו, "גם העסקים הקפיטליסטיים עצמם נזקקו להגנה מפני פעולתו הבלתי מרוסנת של מנגנון השוק" (עמ' 188). טענה זו זכתה לחיזוק מחקרי בשנים האחרונות. חוקרים הראו כי המסגרת התאורטית המניחה מאבק מעמדי אינה מצליחה להסביר את תהליך ההקמה והעיצוב של משטרי רווחה במדינות שונות, וכי במקרים רבים בעלי העסקים – המעמד הקפיטליסטי – תומכים במשטרי רווחה נדיבים יותר. יתר על כן, תנועת הנגד של ההגנה החברתית אינה מגינה רק על העובדים מפני כוחות השוק, אלא גם על העסקים. ידוע שמדינות תומכות בעסקים במסגרת מדיניות פיתוח ושבתקופה של משברים מספקות הרשויות אשראי זול לעסקים וניזילות לבנקים פרטיים, כדי למנוע קריסה של המערכת הכלכלית. ממצאים אלו מערערים על ההנחה שהמסחור הוא אינטרס עסקי ואילו ההגנה החברתית היא אינטרס של העובדים. החלוקה בין מחנה המסחור ומחנה ההגנה החברתית חוצה מעמדות ומגזרים, ועובדה זו מחלישה את כוח ההסבר של תאוריות מבניות, או לכל הפחות היא מסיטה את המבט המחקרי אל אותם מקרים אשר מצביעים על פערים בין פרשנויות מכניסטיות של התאוריות המעמדיות ובין המציאות הכלכלית.

אולם אם הקבוצות החברתיות ויחסי הכוח ביניהן אינם הגורם העיקרי המעצב את המשטר הקפיטליסטי, אילו כוחות ושחקנים מעצבים אותו? פולני מתייחס לשאלה

מחזורי העסקים בבריטניה בתקופת בסיס הזהב

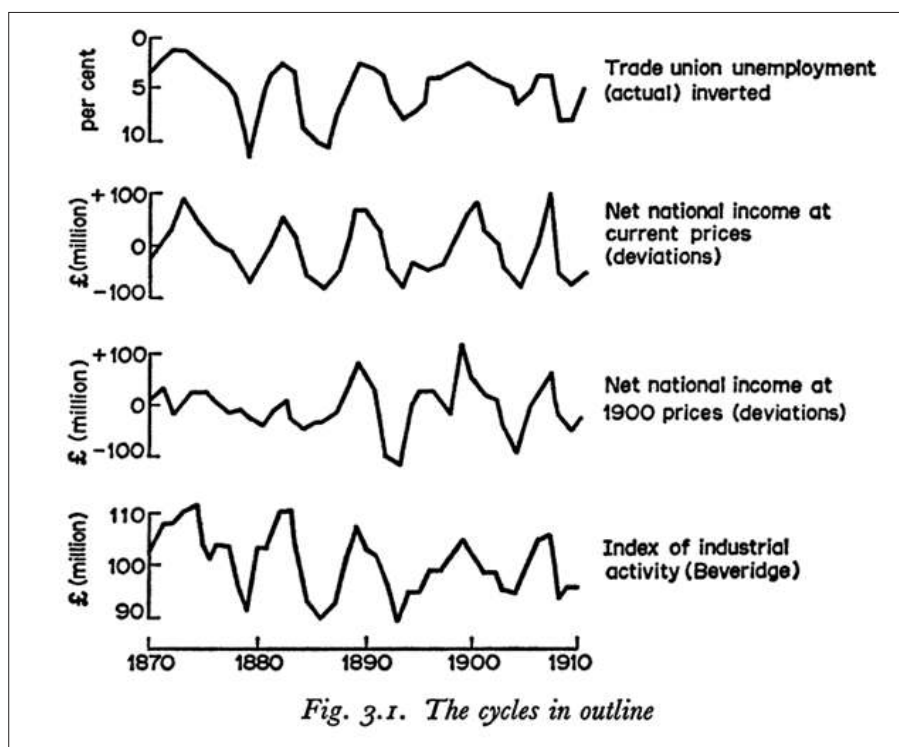

Fig. 3.1. The cycles in outline

Alec G. Ford, "British Economic Fluctuations, 1870-1914", in Derek H. Aldcroft & Peter Fearon (eds.), *British Economic Fluctuations 1790-1939* (Macmillan Press LTD, 1972), 132

גם כדי להחליש את התזה המרקסיסטית שלפיה המעמד הקפיטליסטי קידם את המסחר והתנגד לתנועות הנגד. גם לקפיטליסט, לטענתו, יש תמריץ להגן על העובדים. הקואליציות שקידמו את תנועות הנגד הן חוצות מעמדות, מגזרים ותחומי מדיניות. הרכב הקואליציות האלה תלוי בנסיבות ובתנאים המקומיים.

בספרו **התמורה הגדולה** משתמש פולני במונח חברה, *society*, כדי לתאר את היחידה הקולקטיבית הנפגעת מההליך המסחר והמגיבה לו. החברה, לתפיסתו של פולני, היא שחקן בעל אינטרסים, העדפות ויכולת פעולה. משום כך, סוציולוגים רבים תופסים את ההגות של פולני כפונקציונליסטית. פולני מתאר כיצד החברה מגיבה לתהליכי המסחר, אך אינו טורח תמיד לציין מיהו הסוכן (*agency*) ומהו המנגנון המביא לתגובה זו. אולם קריאה מדוקדקת יותר של הטקסט יכולה להוביל למסקנה שפולני משתמש במונח **חברה** כדי לדבר על **המדינה**. הוא מספר סיפור שלפיו המסגרת המדינתית

זו ומסביר כי כוחות השינוי מגוונים: "המגוון העצום של צורות שבהן הופיעו תנועות הנגד הקולקטיביסטיות' לא בא מהעדפה כלשהי של הסוציאליזם או הלאומיות בקרב בעלי אינטרסים מתואמים; הוא נבע רק מהקשת הרחבה של אינטרסים חברתיים חיוניים שנפגעו ממנגנון השוק המתפשט. הדבר מסביר את התגובה הכמעט אוניברסלית שעוררה התרחבותו של המנגנון הזה, תגובה שהייתה בעלת אופי מעשי בעיקרה. [...] לא היה מקום לשום דעה קדומה שלפי הליברלים מתגלמת בכוח האידיאולוגי שביסוד ההתפתחות האנטי-ליברלית" (עמ' 146).

פולני הדגיש את "המגוון המפליא" של צורות התנגדות, כדי להחליש את התזה הליברלית בדבר קיומה של "קנוניה קולקטיביסטית" הגורסת שמדובר בקומץ סוציאליסטים עיוורים מרוב אידאולוגיה. תנועת הנגד נבעה מלמטה, מן האנשים הפשוטים בדרגים נמוכים, בינוניים וגבוהים שפעלו לקראת פתרון הבעיות הנובעות ממגמת המסחר (עמ' 147-148). אך הוא הדגיש את מגוון מרחבי ההתנגדות,

מקורות האיורים

תמונה בעמוד 79: Sir Harry Page Collection of Scrap Albums and Common Place Books at Manchester Met University Special Collections. Scrapbook 157

הטריטוריאליזם היא שפגעת מן הליברליזציה הפיננסית, והיא גם מגיבה בהנעת תנועת הנגד של ההסדרה הכלכלית וההגנה החברתית. במסגרת בסיס הזהב, "המדינה הייתה נתונה ללחץ באופן סביל לא פחות ממה שיזמה לחץ באופן פעיל". בתגובה ללחץ החיצוני, "המנגנון הפנימי של המדינה [...] העביר את הלחץ מהשדה הכלכלי לשדה הפוליטי, ולהפך" (עמ' 207). המדינה קידמה את תהליך המסחור של כוח העבודה ושל האדמה, כדי להתמודד עם הלחצים החיצוניים. אולם, במקביל, הלחצים החיצוניים כוננו "סולידריות לאומית", שכללה את "העסקים והמפלגות, התעשייה והמדינה" (שם). משום כך, כותב פולני: "ההגנה על החברה מוטלת בראש וראשונה על כתפי השליטים" (עמ' 165).

פולני מציג אם כן פרדיגמה ביקורתית הדוחה את הנחות היסוד המרקסיסטיות, הרואות בשוק ובשאיפה לרווח של המעמד הקפיטליסטי את המאפיינים היסודיים של המשטר הקפיטליסטי. לדידו, הקפיטליזם במהותו הוא משטר גלובלי. הכוחות שהובילו לתהליך המסחור אינם כלכליים, אלא גאופוליטיים: הצורך של המדינות להתחרות ולהיאבק זו בזו בזירה הבינלאומית. המעמדות והקבוצות החברתיות אינם תמיד הגורם הדומיננטי המעצב את המשטר הקפיטליסטי. במקרים רבים המדינה מעצבת את המעמדות, באופן המשרת את האינטרסים שלה.

לנקודת מבט זו, להערכתך, כוח הסברי רב בעיקר בעידן הנוכחי, שבו האנושות מתמודדת עם בעיות כלכליות שאינן בהכרח בעלות אופי מעמדי במובן הצר של המילה. המשבר האקלימי וההתמודדות עם משברים גלובליים מובילים לבעיות הדרושות שיתוף פעולה בינלאומי, ומשמעויותיהם המעמדיות אינן פשוטות וברורות. פולני אינו מציע אמנם פתרונות, אבל התאוריה שלו מאפשרת הבנה טובה יותר של הבעיה.

* מאמר זה הוא גרסה מעובדת של הרצאה שניתנה באירוע ההשקה של המהדורה העברית של **התמורה הגדולה**, אשר התקיים באוניברסיטת תל אביב ב-24 בנובמבר 2021. גרסה של המאמר פורסמה בכתב העת **סוציולוגיה ישראלית**.

פרופ' אריה קרמפף הוא היסטוריון כלכלי. הוא עומד בראש התכנית הבינתחומית לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה במכללה האקדמית תל אביב-יפו. תחומי המחקר שלו הם כלכלה פוליטית השוואתית ובינלאומית. ספרו האחרון, *The Israeli Path to Neoliberalism*, ראה אור בהוצאת Routledge ב-2018.

דוא"ל: a.krampf@mta.ac.il